

Tranzicija i transformacija – između norme i prakse*

Ivan Cifrić

Filozofski fakultet, Zagreb

Sažetak

Unatoč brojnim kritičarima socijalizma, sve do pada berlinskog zida nisu postojale preciznije prognoze o padu socijalizma i o postkomunističkim društvima.

Tranzicijska društva u prijelazu iz socijalističkog u moderno industrijsko društvo zapadnog tipa imaju neka zajednička obilježja, ali i razlike. Zajedničko obilježje tranzicijskih zemalja odbacivanje je totalitarizma i utopije revolucije u ostvarenju jednog modela društva. Procesi konkretne transformacije pojedinih društava pokazuju razlike koje ovise o razlikama u demokratskim iskustvima, naslijeđenim strukturama i svjetskoj politici.

Tranzicija i transformacija označavaju i korjenite promjene od »kolektivno–egalitarnog« u »individualno–liberalni« vrijednosni sustav. U simboličkoj strukturi tranzicijskih društava mišaju se dvije slike društva: tradicionalni i moderni identitet.

Empirijsko istraživanje poželjnosti jednog od triju modela (tržišni, etastički i socijalno–tržišni) pokazuje diferencirane poglede na ulogu države i tržišta u pojedinim granama rada. Najpoželjniji je socijalno–tržišni model društva.

Tranzicija i transformacija imaju povijesno značenje, a izazov su za preispitivanje demokracije i u zapadnom društvu.

Ključne riječi: demokracija, transformacija, tranzicija, vrijednosti

1. UVODNA NAPOMENA

Više od šest godina manifestno se odvijaju promjene u nekadašnjim socijalističkim/komunističkim zemljama, iako su započete ranije. Neki smještaju njihov početak u 1985. godinu s pojavom »glasnosti« i »perestrojkom« u SSSR–u, ali u svakom se slučaju godina 1989/90. uzima kao euforični znak očekivanja da će u vrlo kratkom vremenu liberalna demokracija konačno pobijediti (Glaessner, 1994). I dok jedni činjenicu sloma komunističkih sustava i proces promjena shvaćaju kao konačnu pobjedu demokracije, drugi istodobno postavljaju različita pitanja o novim izazovima zapadnoj demokraciji, jer slom starog poretka »prisiljava također demokraciju Zapada da se ponovno uvjeri u svoje vlastite osnove« (Glaessner, 1994:333). Tako se za obje skupine društava iznova postavlja pitanje demokracije i položaja pojedinca.

S ovim je promjenama porastao i znanstveni interes za istraživanja, kako promjena istočno– i srednjoeuropskih zemalja tako i samog komunističkog sustava od njegovih početaka 1917. godine. Naime, tranzicijske su promjene omogućile veću pristupačnost

* Članak se temelji na autorovu izlaganju na znanstveno–stručnom kolokviju *Hrvatsko društvo pred ekološkim izazovima*, Zagreb, 29. ožujka 1996.

tim društvima i bolji uvid u njihovu strukturu. Povećane istraživačke mogućnosti, osobito socijalnih znanosti, otvaraju i pitanje: kakve su šanse postkomunističkih društava u realizaciji tranzicije i strukturne transformacije? Ovo, kao i slična pitanja postavljena su tijekom ovih godina (Deppe i sur., 1991; Nissen, 1992; Bayer i Deppe, 1993), bilo u kontekstu rezultata praktičkih promjena, bilo kao pokušaji odgovora na teorijska očekivanja. Nažalost, niti su očekivani rezultati prakse uvjerljivo optimistični, niti je argumentacija za teoriju tranzicije dostatna, jer su tranzicijske i transformacijske promjene mnogo složenije od onoga što je očekivala klasična teorija i dugotrajnije od aktualnih političkih očekivanja. To ipak nije povod niti opravdanje za tranzicijski pesimizam, nego argument i izazov istraživanjima.

Društvene promjene bivših socijalističkih zemalja – osobito delegitimiranje ideologije komunizma i promjene vlasničke strukture – imaju mnogo veće i, slobodno možemo reći, epohalno značenje. One su po važnosti stvarnih i potencijalnih posljedica vjerojatno na razini povijesnosti nastanka građanskog društva. Slom realsocijalističke ortodoksne prakse, u kontekstu ovih promjena, još uvijek nema sve sagledive posljedice za novonastala društva i njihovu budućnost u svjetskom kontekstu razvoja modernih društava. Međutim, jasno je da te promjene i procesi u sebi nose nova iskušenja.

Iskušenja demokracije odnose se na problem ostvarivanja tranzicijske paradigme u konkretnim i specifičnim razvojnim procesima strukturne transformacije, a bojazan Zapada za uspjeh tranzicije odnosi se na mogućnost učvršćivanja struktura sličnih prijašnjem sustavu i na porast nacionalizama, kojega nisu oslobođene niti same zemlje Zapada. Zapažanja da bi »periferiziranje« tranzicijskih zemalja ove vodilo u »etnički nacionalizam«, kao i pitanja može li se ranije podržavljeno postkomunističko društvo sâmo osloboditi siromaštva i nedjelotvorne državne strukture, može li nova država (društvo) počivati na tržišnim mehanizmima itd., u nekih su izazivala implicitne sumnje u mogućnost transformacije bivšeg komunističkog sustava (Brzezinski, 1990; Pradetto 1994).

2. TRANZICIJA I TRANSFORMACIJA

U literaturi susrećemo pojmove kojima se opisuju promjene društava od bivših socijalističkih u moderna građanska društva. Pritom se pojmovi »tranzicija« i »transformacija« upotrebljavaju u istom ili sličnom značenju, ali se koriste i kao dva različita termina za različite procese. Radi boljeg razumijevanja, treba razlikovati ove pojmove.

Pojam »tranzicija« označava određeni interval promjena između dvaju režima – od jednog prema drugom (O'Donnell i Schmitter, 1986:6). Pod režimom se pak podrazumijeva skupina eksplicitnih ili implicitnih uzoraka (*pattern*) koji određuju forme i kanale pristupa vladajućim pozicijama, karakteristike aktera koji su isključeni iz ovog pristupa ili njime raspolazu te resurse ili strategije koje mogu koristiti u dolasku na vladajuće pozicije. S tim su povezani i pojmovi »liberaliziranje« i »demokratiziranje«, koji također imaju izvjesnu sinonimsku opravdanost u povijesnom kontekstu, ali nisu sinonimi. U tranzicijskim procesima liberaliziranje i demokratiziranje najčešće se ne odvija simultano, što pokazuju primjeri latinoameričkih država. Demokratiziranje je usmjereno na osiguravanje prava, obveza i dužnosti i time na promjenu ponašanja političkog autoriteta, a liberaliziranje se odnosi na uvjete u kojima se to zbiva. Autoritarni vođe mogu liberalizirati društvo bez njegova demokratiziranja – bez promjene

strukture vlasti, tj. bez promjene režima i povećanja sudjelovanja građana u vlasti. Takav je primjer postojanje slobodnih izbora u kojima je kontroliran dijalog vlasti i građana, što se u literaturi označava kao »starateljska demokracija« (*Vormundschafts-demokratie, tutelary democracy*).

Međutim, očekuje se da se u tranzicijskim promjenama u srednjoistočno–istočnoeuropskim zemljama ovi procesi odvijaju simultano, pogotovo u onim društvima u kojima je postojalo demokratsko iskustvo. Bez liberaliziranja nisu moguće socijalne promjene koje stvaraju strukture prilagodljive očekivanom cilju tranzicije – zapadnom tržišnom društvu, a bez demokratiziranja nisu moguće političke promjene. Primjerice, bez promjene vlasničke strukture nema promjene tipa društva. Dominacija državnog, odnosno društvenog vlasništva zadržava prethodne strukture i socijalne odnose, a bez demokratiziranja političkog života – višepartijski sistem – i otvorenost vladajuće elite prema društvu – nema promjena u bivšim socijalističkim zemljama.

Problem korištenja termina »tranzicija« podrazumijeva dakle neke povijesne procese u kojima je nastao. Upitamo li se za ciljeve društvenih promjena i procesa, tada se tranzicija može shvatiti kao normativni cilj – kao »tranzicija prema demokraciji«. To se naravno tako teorijski shvaća, ali su u stvarnosti iskustva još uvijek skromna. U praksi se zato moraju ispuniti neki uvjeti koji jamče izvjesnost ostvarivanja tranzicije kao normativno poželjnog cilja (Glaessner, 1994:129).

Polazeći od poimanja tranzicije kao poželjnog cilja, tj. njezinog normativnog postavljanja, možemo društvene promjene shvatiti preduvjetom promjena jednog režima u pravcu drugog, tj. kao konkretne uvjete i prostor tranzicije. Te uvjete, odnosno promjene u socijalnom prostoru shvaćamo kao procese »transformacije« konkretnih društvenih struktura. Oni se, za razliku od normi, odnose na promjene realnosti – institucionalne, industrijske i gospodarske strukture te kulturnog sklopa nekog društva. Zato je istraživanje i razumijevanje tranzicije neodvojivo od istraživanja transformacijskih procesa. Naime transformacija se ne odnosi samo na strukture nastale u socijalističkom društvu a koje se jednostavno mijenjaju/transformiraju nego i na one strukture koje su se zatekle kao predmoderno društvo, a koje se također nalaze u procesu promjena. Neke svojom otpornošću zadržavaju arhaičnost, a većina zahvaćena modernizacijskim procesima nestaje ili se mijenja. To predmoderno društvo, njegove strukture i kulturni sklop iznimno su važan čimbenik u transformaciji, a time i tranziciji, jer tranziciju definira cilj, ali njezinu realizaciju definiraju konkretne promjene.

2.1 Problem »redemokratizacije«

U socijalnoznanstvenim istraživanjima susrećemo pojam »redemokratizacija«, koji se koristi za opisivanje različitih historijskih putova demokratiziranja. Ovaj pojam u europskom kontekstu pretpostavlja da je prije tranzicijskog procesa postojalo barem neko demokratsko iskustvo, koje je autoritarni sistem dokinuo, pa se tranzicijskim procesima društvo može ponovno demokratizirati. U tom smislu nastaju i tipologije redemokratiziranja, kao primjerice ova, s tri osnovna tipa: »redemokratiziranje kao rezultat ratova i osvajanja«, »redemokratiziranje koje proizlazi iz sistema« i »redemokratiziranje koje proizlazi iz društva« (Stepan, 1986).

Shema 1 – Putovi redemokratiziranja prema Alfredu Stepanu

TIP I: REDEMOKRATIZIRANJE KAO REZULTAT RATA

1. Interna restauracija nakon vanjskog oslobađanja (Nizozemska, Belgija, Norveška, Danska 1945. godine).
2. Interno reformuliranje (nakon rata) (Francuska 1945., Grčka 1949., Italija 1943.-46., kombinacija točaka 2 i 3).
3. izvana usmjeravano instaliranje (Njemačka, Japan 1945., Italija kombinacija s točkom 2, Austrija 1945. kombinacija s točkom 6).

U ovim primjerima rat i osvajanje integralni su dio redemokratizacije. Ponovno uspostavljanje demokracije u Europi odnosi se na jednu od triju kategorija.

TIP II: REDEMOKRATIZIRANJE IZ SISTEMA

4. Redemokratizacija inicirana samim autoritarnim režimom.
- 4a. Redemokratizacija inicirana kroz civilno, vojno-političko vodstvo (Španjolska 1975., "reforma" režima - *reforma pactada* - *ruptura pactada*; Meksiko pod Lazarom Cardenasom).
- 4b. Redemokratizacija inicirana kroz *military-as-government* (Brazil 1974.).
- 4c. Redemokratiziranje provedeno kroz *military-as-institution* (Grčka 1973., Portugal 1974., Peru 1980.)

TIP III: REDEMOKRATIZIRANJE IZ DRUŠTVA

5. Kraj režima rušenjem iz samog društva (*society-led regime termination*).
Samo po sebi ne vodi redemokratiziranju. Vjerojatni rezultat jest:
 - a) Novo vodstvo/voda autoritarnog sistema (Poljska 1957./1980./1981.)
 - b) Privremena vlada (*caretaker*) vojne hunte koja obećava izbore u budućnosti. Ova varijanta ima veliko značenje za 4).
6. Partijski pakt /s elementima konkordatske demokracije/ ili bez njih (Kolumbija 1958., Venezuela 1958., Španjolska 1977.).
7. Organizirani nasilni revolt koordiniran demokratsko-reformističkom partijom. (Nema uspješnog primjera: nužna bi bila koordinacija s vojskom.)
Neke sličnosti: pobune u Costa Rici 1948., MNR u Boliviji 1952.
8. Revolucionarni rat pod marksističkim vodstvom. (Klasični primjeri ne vode demokraciji — Kina, SSSR, Vijetnam, Kuba itd. Primjer neuspjeha 70-ih jest Nikaragva.)

(Izvor: Glaessner, 1994:132)

Kad je riječ o bivšim socijalističkim društvima i nekoj vrsti njihova tipologiziranja kao tranzicijskih društava, onda je, s motrišta rezultata transformacije i tranzicije, relevantna njihova razdioba na društva s »demokratskim iskustvima« (»demokratskom tradicijom«) i društva s »nedemokratskim iskustvima« (»nedemokratskom tradicijom«). Naime u nekim istočnoeuropskim i istočnim zemljama (društvima) — za koje danas kažemo da su u tranziciji — nisu ni prije a niti u socijalističkom sustavu postojale demokratske institucije, tj. demokratsko iskustvo na koje bi se procesi tranzicije (s ciljem njihova prijelaza u demokratsko društvo zapadnog tipa) mogli osloniti. To se

prije svega odnosi na SSSR i neke istočnoeuropske zemlje. U tom je pogledu realnost ostvarivanja tranzicije i njezinih rezultata u tim zemljama neizvjesnija u odnosu na zemlje koje su i prije socijalizma imale neko demokratsko iskustvo. Naime neke tranzicijske zemlje postale su istočnoeuropskim tek nakon Drugog svjetskog rata, i to preko socijalističkog društvenog modela, a ranije su pripadale srednjoeuropskom krugu i u sebi nose demokratska iskustva. U svakom slučaju, u društvima bez »demokratskih iskustava« transformacijski procesi su mnogo kompliciraniji, pa je za njih upitno govoriti o »redemokratizaciji«, a primjerenije o »demokratizaciji«. Današnje različitosti u razvojnim mogućnostima tranzicijskih zemalja ne potječu iz vremena početka promjena, nego su uvjetovane njihovim različitim ishodištima.

U autoritarnim sistemima demokratizacija ima dvije bezuvjetne pretpostavke: javna kompeticija i pravo na participaciju. Dosadašnja su iskustva pokazala da se često pojam »javno« gubi, pa se kompeticija pretvara u monopolizaciju »podobnih« ili »snalažljivih« uskih grupa i malobrojnih obitelji. U kontekstu tranzicije liberalizacijske tendencije su moguće kao alternative: »odbacivanje« demokracije (zadržavanje autoritarne strukture vlasti) ili kao otvaranje. Ovo drugo bi značilo: tehno-kratske reforme ili parcijalno političko liberaliziranje, kao što je bio pokušaj pred raspad Jugoslavije.

2.2 Obilježja tranzicije

U literaturi o tranziciji susrećemo termin »postkomunistička društva«. Kada je riječ o bivšim socijalističkim društvima i njihovim promjenama, tada bi se pojam »postkomunistička« društva mogao sadržajno razumjeti kao »tranzicijska« društva. Međutim, obratno ne bi bilo sasvim razumljivo. Pojam tranzicija širi je od pojma postkomunizam i odnosi se i na ona društva koja teže demokraciji, a prije nisu bila socijalistička, nego su imala neki oblik diktature. U njima, kao što je već rečeno, demokratiziranje i liberaliziranje ne teku simultano.

U kontekstu istraživanja procesa demokratizacije i industrijalizacije upozorava se na problem usporedbe industrijske transformacije socijalističkih društava s nekim drugim transformacijama (npr. prijašnjim autoritarnim režimima južnoeuropskih država). Takve su komparacije samo djelomično moguće i opravdane (Glaessner, 1994:142; Pradetto, 1994:299).

Glede aktera u tranzicijskim procesima, može im se idealnotipski dvojako pristupiti: s jedne strane radi se o (a) analizi koncentriranoj na djelovanje političke opozicije kao nosioca promjena (odnosno potencijalnih nosilaca još u prijašnjem sustavu) koja teži uvođenju civilnog društva (*civil society*), a s druge strane (b) pristupa se istraživanju struktura i u tom okviru traže se odgovori na pitanje kako pojedini akteri – bilo opozicijske grupe, bilo vladajuće elite – djeluju na promjene (Glaessner, 1994:143). U prvom slučaju jedna je alternativa – rušenje političkog sustava i izgradnja *civil society*. Drugi slučaj upućuje na alternativne scenarije promjena.

U ostvarivanju *civil society* postoje razlikovanja nekoliko stupnjeva (Weigle, 1992) koji opisuju taj proces:

– u »defenzivnoj« fazi brane se (pasivno ili aktivno) autonomni interesi pojedina i skupina od partijskog jednostranačja i ideološkog monopola;

– u drugoj fazi – (*emergent*, »u nastajanju«) nezavisne socijalne grupe i pokreti pokušavaju (ili djelomično uspijevaju) u proširenoj socijalnoj javnosti ostvariti neke ciljeve (npr. sankcioniranje i priznavanje svoga postojanja);

– u trećoj, mobilizirajućoj fazi, grupe i pokreti narušavaju legitimitet partijske države i, u već politiziranom društvu, otvaraju neke alternative vladanja;

– u institucionaliziranoj fazi vođe priznaju pravila koja jamče autonomiju socijalne akcije, što se, recimo, manifestira u slobodnim izborima. U kvalitativnom smislu izražava se uloga vođe a na javnu scenu, ovisno o socijalno–povijesnom kontekstu, nastupaju i nove, potiskivane vrijednosti – najčešće one nacionalne i tradicionalna kultura.

Analizirajući stanje 1989./90. Brzezinski govori o četverofaznom modelu promjena – od (a) »komunističkog totalitarizma« preko (b) »komunističkog autoritarizma«, s dvjema razvojnim alternativama: prva je nastanak (c) »postkomunističkog autoritarizma«, a druga, manje vjerojatna, (d) »postkomunistički pluralizam« (Brzezinski, 1990:255). Treću fazu (c) obilježava povlačenje političke supremacije nad ekonomijom; civilno društvo postaje političko društvo; vladajuća ideologija je ritualizirana; u sustavu se apelira na nacionalizam. U prijelazu iz treće u četvrtu fazu (d) postoji vjerojatnost i turbulentnog razvoja, a promjena sistema nosi mogućnost fragmentiranja. Primjer za »postkomunistički autoritarizam« bivša je Jugoslavija. Iskustva pokazuju da niti jedna od ovih dviju alternativa nije beskonfliktna. U prvoj se konfrontira vođa s narodom, režim s demokratskim težnjama, država s društvom, a u drugoj dolaze do izražaja interesni i politički sukobi na razini političkih stranaka i elita, a društvo se razvija u smjeru pluralističkog sustava.

Osim specifičnosti promjena pojedinih društava, u tranzicijskim promjenama nalaze se i neke zajedničke karakteristike. Tako Garton Ash (Deppe i sur., 1991:8) još u početku tranzicijskih promjena ističe visok stupanj nenasilja u njima, nepostojanje kontradara (starog sustava), sukob javnog i privatnog morala, ponovni povratak nacionalizama u istočno– i srednjoeuropska društva te pomlađivanje legitimacijskog koncepta *civil society*.

Mackow i Wagner (1994:19–21) naglašavaju neka zajednička obilježja odvijanja procesa tranzicije i transformacije, kao što su: vremenski pritisak, organiziranost i koordinacija društvenih snaga, problemi »samostalnosti« i »priključivanja«, nesagledivost konačnih posljedica i sl.

1. Tranzicijske promjene u društvima istočne Europe pod velikim su »vremenskim pritiskom«. To se odnosi i na modernizacijske procese i njihove pojedine aspekte. Ono što se događalo u zapadnim zemljama odvijalo se vrlo dugo, a u tranziciji se oslobađaju »zarobljene« privredne i političke snage koje utječu na brzinu promjene. Dahrendorf kaže: »Potrebna su desetljeća da bi se građansko društvo čvrsto etabliralo, a i tada mogu nastupiti prijeteće promjene« (Dahrendorf, 1990:46). Tranzicijska se društva nastoje uspoređivati sa zapadnom Europom i što više joj se približiti, ali im i sama Europa uvjetuje neke promjene, pa u nastojanju da se postigne što više demokracije i

1 Tako primjerice Njemačka konkretno pomaže i u obliku »savjetodavne pomoći«, od koje 25% dobiva Rusija, a 4% Češka itd. Ta je pomoć koncipirana kao »pomoć za samopomoć«. Država–partner vrednuje projekte (projekti se centralno koncipiraju a decentralno realiziraju) i sama određuje svoje ciljeve i put reforme uz specifična iskustva razvijene zemlje (Europa, novo izdanje časopisa *Deutschland*, str. 8–9, 1995).

strukturnih promjena, a ne upadne u stanje »rezignacije«, vodeće političke strukture pokušavaju ubrzati promjene¹. Vjerojatno se jedan dio grešaka može pripisati i tom vremenskog pritisku. »Rezignacija« je opasan socijalni izazov za vladajuću političku elitu, koja istina ne može više voditi povratku na stari sustav, ali koja može ozbiljno ugroziti vlast nove elite i dovesti opoziciju na vlast. To svakako ne znači da nema nostalgije za starim sistemom, ali čini se da je to marginalna kategorija.² Većina pripadnika društva ušla je u tranziciju s visokim aspiracijama, a možda je postigla znatno manje, pa se pojavljuje »razočaranje« ili »nostalgičnost« za starim. Prevelika razlika između aspiracija i postignutog proizvodi masovno nezadovoljstvo u društvu, koje se može politički oblikovati u djelovanju opozicije ili pak izraziti u odgovoru biračkog tijela (što je vidljivo u kasnijim rezultatima izbora).

2. Tranzicijski proces obilježava političku zrelost društva za promjene, u kojima sam proces ne počiva na spontanom i nekoordiniranom, već na agregiranim društvenim snagama. Usmjeravanje i kontroliranje procesa promjena zahtijeva veliku energiju (a sama su društva redovito siromašna) i državnu intervenciju, što dovodi do proturječnosti (paradoksa): s jedne strane zahtjev za deatizacijom i deideologizacijom društva, a s druge praktična potreba za njihovim energijama. Tako ograničena deatizacija ostavlja šansu za reprodukcijom starih državnih i paradržavnih struktura u svezi s praktičnim potrebama intervencije, što uvjetuje njihovu ograničenu pravnu i djelatnu učinkovitost.

3. U tranzicijskim i transformacijskim promjenama postoje i druge proturječnosti, a jedna od načelnih odnosi se na problem njihove samostalnosti. Naime, svako tranzicijsko društvo pokazuje nezadrživu želju za postizanjem što prepoznatljivijeg nacionalnog identiteta i samostalnosti u razvoju, a istodobno i želju za pripadanjem razvijenom modernom društvu (Europskoj zajednici) različitim »priključcima«. Taj problem je zajednički svim tranzicijskim društvima i još ga niti jedno nije riješilo na zadovoljavajući način, jer to ne ovisi o željama nego o uvjetima i posljedicama naglašavanja jednog ili drugog stava. Prenaglašavanjem »samostalnog hoda« prijeti autarkija koja tranzicijsko društvo nesumnjivo vodi u podrazvijenost. S druge pak strane, »priključak« može značiti visok stupanj gubljenja političke samostalnosti. Čini se da se ovaj problem može uspješno rješavati »osloncem na vlastite snage«, tj. mobiliziranjem i čuvanjem vlastitih unutarnjih resursa, od kojih je politički konsenzus svakako dragocjen.

4. Nacionalno pitanje bilo je jedno od zajedničkih obilježja društava (država) tranzicije u kojima je nacionalno potiskivano ili je izazivalo disidentstvo. Povijest nacionalnih pitanja razlikuje se u svakoj od tih zemalja, iako neke od njih imaju u povijesti zajedničkih ili dodirnih točaka. Pojava nacionalizama nije samo rezultat neriješenog nacionalnog pitanja, problema s kojim i prijašnji sustavi nisu izlazili na kraj, nego je rezultat stvaranja druge ključne točke za rušenje starog poretka – nacionalnog identiteta (jedna je bila antikomunizam), koji se mogao dijelom referirati na pojavu novog nacionalizma u Europi.³

2 Treba svakako razlikovati »nostalgičnost« za starim sustavom i »razočaranje« neostvarenim šansama u tranziciji od prihvaćanja »trećeg puta« (Glaessner, 1994:185). Nostalgičari su za povratak socijalizma i jednopartijskog sistema bez izmjena, »razočarani« su nezadovoljni promjenama, a zagovornici »trećeg puta« vide izlaz u demokraciji bez tržišta.

3 Moderna nacija i nacionalizam u Europi razvija se u tri faze: 1. konstituiranje nacije–građana u Francuskoj (revoluciji); 2. u nacionalnoj obrani i pokretima za jedinstvo u 19. st.; 3. kao nacionalni protupokret protiv turskog i habsburškog carstva. Ideja nacije u Francuskoj mišljena je kao »državna nacija«, a u Njemačkoj kao *Volksnation*.

Bez oživljavanja nacionalne ideje ne bi bilo niti svijesti o nacionalnom identitetu, a bez njega teško bi bilo stvoriti antikomunistički »blok«. Tako je nacionalni identitet bio odlučujući mobilizacijski čimbenik, a osobito u etabliranju i legitimiranju novog političkog poretka nakon sistemskih promjena. Nacija i antikomunizam zamijenili su prijašnje klasno jedinstvo u društvenom identitetu nastajućeg novog kompleksnog socijalnog poretka.

Nacionalno oblikovanje se dvojako manifestiralo u tranzicijskim promjenama. S jedne strane postoje zemlje u kojima se promjene odvijaju mirnim putem, a postoji i skupina zemalja koje potresaju nacionalni konflikti ili ratna agresija kao na Hrvatsku.

Nacionalno mobiliziranje »zakašnjelih nacija« u svezi s nastankom samostalnih država ima dvije pozitivne strane: (1) nacionalno mobiliziranje je pretpostavka formiranja državotvorne nacije; (2) nacionalno mobiliziranje može proizvesti modernizacijske efekte ili za njih stvoriti pretpostavke.

5. Osobito je značajan problem medijskog sektora čije promjene pokazuju stupanj demokratiziranosti tranzicijskih društava. Prema istraživanjima stanja i promjena medija u istočnoeuropskim zemljama (na sveučilištu u Siegenu), pokazale su se neke tendencijske promjene u ovom sektoru: (a) organizacijski obrat – reformisti i konzervativci nastoje stvoriti uvjete za strukturno preoblikovanje medijskog sektora; (b) gospodarski obrat – etabliranje medijskog poduzetništva kao potpuni novum; (c) promjene u kulturi komuniciranja – radikalna promjena uloga. Mediji moraju pronaći svoje konzumente (gledatelje, čitatelje); (d) promjena odnosa države prema medijima – bitni element ocjene demokratskih procesa. Mediji u demokratskom pluralističkom društvu postaju kritički promatrači društvenih procesa i događanja (Hallenberger i Krzeminski, 1994:7).

3. UPITNOST TRANZICIJSKOG MODELA?

Postoji gotovo stereotipna teza da je dekonstrukcija socijalizma i tranzicija moguća upravo zato što se u društvu prihvaćaju »zapadne« vrijednosti – demokracija, tržište, višestranački sustav i privatno vlasništvo, itd. U toj tezi kriju se dva problema. Prvi jest da promjene vrijednosti slijede socijalne promjene nekim automatizmom, a drugi se odnosi na samu istinitost tvrdnje, tj. da su vrijednosti ključni čimbenik promjena.

3.1 Dvije komponente vrijednosnih sustava

Što se tiče automatizma prihvaćanja vrijednosti, treba biti vrlo oprezan, jer vrijednosti ne nastaju niti nestaju jednostavno mehaničkim putem. Za njih je potrebno i vremena.

Nesporno je da se vrijednosni sustavi bivših komunističkih društava razlikuju od vrijednosnog sustava zapadnih društava. Oni se temelje na različitim ideologijama i vlasničkim osnovama. Osim toga, u tim su sustavima javne vrijednosti oblikovane na različite načine: u prvom slučaju se vrijednosti ideologiziraju i administrativno »uvođe« u javnu sferu društva, a u drugom slučaju one su rezultat dugotrajnog socijalnog i kulturnog konsenzusa s posebnim značenjem srednjih slojeva. To su dva različita obrasca: političko–ideološki obrazac i socio–kulturni obrazac. Radi se o dvije različite temeljne komponente iz kojih se deduciraju druge vrijednosti. To je »egalitarno–kollektivistička komponenta« i »liberalno–individualistička komponenta« (Hillmann, 1981:66). U prvoj komponenti nalazimo vrijednosti: jednakost, mir, solidarnost, kolek-

tivno/državno vlasništvo, svestrani razvoj ličnosti. Iz njih su izvedene operativne vrijednosti prema nekim specifičnostima zemalja, kao što su vlast radničke klase, društveno vlasništvo, bratstvo i jedinstvo, samoupravljanje, ravnopravnost naroda i narodnosti, uspjeh kolektiva itd. U drugoj komponenti tri su vrhovne vrijednosti: sloboda, jednakost i privatno vlasništvo, iz kojih se opet izvode operativne vrijednosti u društvu kao što su: tehničko–ekonomska racionalnost, radna disciplina, uspjeh pojedinca, rast, profesionalne i statusne aspiracije, kompeticija itd.

U povijesno–praktičkom pogledu nastanak liberalnog sustava vrijednosti vezuje se uz Francusku revoluciju i razvoj građanskog društva, a nastanak egalitarnog sustava vrijednosti uz socijalističku revoluciju i nastanak komunističkih društava. Međutim, treba napomenuti da je svaka od ovih revolucija – građanska i socijalistička – imala različito društveno naslijeđe, koje vjerojatno nije bilo nevažna društvena osnova formiranja bitno različitih sustava vrijednosti. Naime, naslijeđene su različite strukture odnosa između pojedinca, oblika vlasništva i zajednice/društva. U povijesnom pogledu riječ je o tri različita arhetipa zajednice (azijska, antička i germanska), koje su – svaka na određenom prostoru i okolnostima – vjerojatno utjecale kao društveni supstrat na kojemu su se dogodila dva tipa revolucije i oblikovali različiti sustavi vrijednosti.

U »azijskoj zajednici« pojedinac putem zajednice participira u kolektivnom vlasništvu. Vlasništvo je rezultat pripadnosti pojedinca zajednici, posljedica članstva u zajednici. Takav tip zajednice bio je dominantan i na slavenskim prostorima (općina, mir, patrijarhalna porodična zadruga). Ovo posredovanje zajednice u uspostavljanju odnosa pojedinca i vlasništva u »antičkoj zajednici« mijenja se utoliko što ne samo da su članovi zajednice (komune, polisa) bili vlasnici (kao u azijskoj zajednici) nego su i pojedinci kao vlasnici dobara (zemlje) postajali članovi zajednice. Tako individualno vlasništvo postaje pretpostavka sudionništva u zajednici. Treći tip odnosa između pojedinca i vlasništva ne posreduje se preko zajednice nego je ta veza neposredna, a poznat je kao »germanska marka«. U tom tipu zajednica nastaje kao rezultat vlasničkog statusa pojedinca. Individualno vlasništvo njezina je pretpostavka. Zajednicu tvore slobodni pojedinci kao vlasnici.

Socijalističkim društvima na prostorima istočne Europe prethodilo je tradicionalno društvo u kojemu je bio dominantan utjecaj karakterističan za vlasničke odnose azijske zajednice (kolektivnog vlasništva) i kolektivističkih vrijednosti, što je vjerojatno olakšavalo uspostavljanje socijalizma kao kolektivističkog modela vlasničkih odnosa. Međutim, društveno naslijeđe zajednice (germanske marke) koju su tvorili privatni vlasnici omogućilo je lakši prodor liberalnih i individualnih vrijednosti.

Egalitarni sustav vrijednosti u zemljama tranzicije prenošen je tijekom socijalizacije nekoliko generacija mladih, što se svakako i danas izražava u konkretnom ponašanju i stavovima. Budući da se promjene sustava vrijednosti ne događaju u kratkom vremenu niti bez dubokih posljedica, vjerojatno će biti potrebna jedna ili dvije generacije dok neke egalitarne vrijednosti ne izbljede iz svijesti tih društava. Unatoč delegitimiranju nekih socijalističkih vrijednosti njihovi sindromi dugo ostaju u svakodnevi, ali i u političkim akterima. Osim toga, u tranzicijskim procesima neke vrijednosti se moraju »prevrednovati«, tj. sasvim drukčije očitavati nego prije. Primjerice, egalitarnost se u socijalizmu tumačila kao materijalna jednakost, jednakost u posjedovanju. Za promjenu sustava vrijednosti takav egalitarni sindrom tranzicija mora prepoznati kao pravnu jednakost, jednakost šansi i prava na participaciju. U tom

pogledu tranzicija označava opće prihvaćanje i normiranje, a transformacija konkretno mijenjanje pojma jednakosti od materijalne u pravnu jednakost građana.

3.2 Predodžba razvoja u kontekstu vrijednosti

Već smo spomenuli da se u literaturi o tranziciji konstatira postojanje »nostalgije« za prošlim ili u nekih »razočaranja« s brzo ne–postignutim ciljevima. Kritika transformacije nalazi svoju legitimaciju u činjenici masovnog osiromašenja ali i propadanja osobito srednjih slojeva – masovnih proizvođača i potrošača, nestelja društvenih vrijednosti. Iako nismo posebno istraživali taj problem, niti promjene vrijednosnog sustava (a to je relevantan istraživački problem), pokušat ćemo predočiti postojanje nekih vrijednosti u Hrvatskoj, na primjeru istraživanja percepcije razvoja. Prema instrumentima utjecaja na razvoj pojedinih oblasti – država (administrativna regulacija), tržište (slobodna konkurencija i kompeticija) ili jedno i drugo u kombinaciji, mogu se, ali samo orijentaciono, zamisliti distribucija nekih vrijednosti prisutnih u ranijem sustavu i akceptiranih vrijednosti modernog društva koje se želi ostvariti tranzicijom i transformacijom. U istraživanju se radilo o percepciji tri idealnotipska modela: »etatističkom«, »tržišnom« i »socijalno–tržišnom«⁴.

Tablica 1 – Modeli razvoja po područjima

PODRUČJA	TRŽIŠNI	ETATISTIČKI	SOCIJALNO–TRŽIŠNI
Poljoprivreda	25.9	5.8	68.3
Industrija	51.4	6.0	42.6
Energetika	18.8	27.5	53.7
Turizam	56.3	2.4	41.4
Znanost i tehnologija	19.0	20.4	60.6
Obrazovanje	6.1	26.0	67.9
Kulura i umjetnost	11.8	15.3	72.4
Socijalna zaštita	1.6	18.3	80.1
Mirovinsko osiguranje	2.2	19.6	78.1
Zdravstvena zaštita	3.1	18.5	78.5
Zaštita okoliša	2.0	27.9	70.1

Što se tiče »tržišne orijentacije«, prema postotku opredijeljenih možemo razlikovati nekoliko skupina razvojnih područja. Dominacija »čistih« tržišnih kriterija najzastupljenija je u razvoju industrije i turizma. Ostala se područja mnogo više isključuju iz tržišne utakmice i profita.

⁴ Ispitanici su odgovarali na pitanje o tome prema kojim kriterijima bi se trebao odvijati razvitak navedenih područja: prema tržišnim (profitu), prema odredbama države ili prema tržišnim interesima gospodarstva i socijalnim interesima pučanstva?

Istraživanje je provedeno na području Osijeka, Rijeke, Splita i Zagreba 1994. godine na uzorku 682 ispitanika. Uzorak su sačinjavali ispitanici iz organizacija »državne uprave«, »znanosti«, »kulture i umjetnosti«, »obrazovanja«, »zeleni«, »novinari« i »gospodarstvenici«.

Državna intervencija pokazuje dvije skupine područja. Najmanje je podobna u poljoprivredi, industriji i turizmu, a najviše u energetici, zaštiti okoliša, obrazovanju, znanosti i tehnologiji. Zanimljivo je da se za etastički model izjašnjava ispod 30% ispitanika. To osporava tezu o značenju »egalitarnosti« i »nostalgije« za državnom intervencijom.

Socijalno–tržišni kriteriji zapravo dominiraju u svim područjima. U nekima su izrazito prepoznatljivi, kao što je područje socijalne sigurnosti (socijalna zaštita, mirovinsko i zdravstveno osiguranje). Ako bismo ove rezultate uzeli kao paradigmatične za ostvarivanje tranzicije kao normativnog cilja i transformacije struktura, tada pred sobom imamo empirijsku činjenicu koja svjedoči postojanje vrijednosti modernog društva – socijalne države. Time se mogu prepoznati i raspoloženje prema društvenim vrijednostima. Vjerojatno i pod utjecajem neposrednih iskustava posljednjih nekoliko godina, tržišni model i model državne regulative za većinu ispitanika nisu najpodobniji. Ova opredjeljenja ispitanika ukazuju na pretpostavku da se iza njih kriju neke društvene vrijednosti i da »dominiraju« vrijednosti socijalno–tržišnog društva (»zapadne vrijednosti«).

3.3 Tranzicija u kontekstu materijalističkih i postmaterijalističkih vrijednosti

Industrijska civilizacija sve više trpi kritike – od »društvenjaka«, humanista, filozofa do teologa – zbog njezina pretjeranog hedonističkog i materijalističkog usmjerenja i njihovih posljedica. Zato se postavlja pitanje kakvo je stanje u postkomunističkim društvima glede vrijednosti nazvanih »materijalističke« i »postmaterijalističke«? Za tranzicijska društva vrlo je važno pitanje vrijednosnih usmjerenosti. Problem vrijednosti inače je prilično tematiziran u sociologiji, pa ćemo kratko skicirati odnos između društvenih promjena i vrijednosti (odnosno samo neke za nas zanimljive točke).

Naime, 60–ih godina dolazi do promjene vrijednosti u SAD–u. Na te su promjene utjecali različiti čimbenici – od vijetnamskog rata i njegove politizacije, porasta značenja generacijskih razlika i njihove simbolike, razvoja socijalnih pokreta (s temama o ženi i okolišu), promjena tradicionalne konzumentske orijentacije radništva, sve do vizualne konfuzije socijalnih znakova za »gore« i »dolje« (Coleman, 1991). Istraživači su utvrdili da s društvenim promjenama dolazi do vrijednosnih promjena. Tako su i empirijski utvrđene promjene vrijednosti i identificirano postojanje spomenutih vrijednosti u razvijenim zapadnim društvima (Inglehart, 1979; 1982) i tendencije njihovih desetogodišnjih promjena (Inglehart, 1989). Inglehartova se teza odnosi na globalne promjene vrijednosti zapadnih društava. Kasnija su istraživanja i diskusije prihvatile tezu o globalnim promjenama, ali su kritički dodale da se ne radi o prijelazu iz jednog vrijednosnog sustava u drugi niti o dominantnim tipovima vrijednosti nego o tendenciji »pluraliziranja«, »raz–moraliziranja« i »individualiziranja« modernog vrijednosnog kozmosa (Herbert i Hippler, 1991). Smatra se da nastaju »mješoviti« tipovi vrijednosti a »materijalizam« i »postmaterijalizam« su prije »marginalni« nego dominantni (Jaufmann, 1990) te da Inglehartov model pri kraju 80–ih godina nije više primjenjiv u tumačenju promjena (Reusswig, 1994:28). U Njemačkoj je utvrđeno opadanje »konvencionalista«, zadržavanje »idealista« (postmaterijalisti u Inglehartovom smislu) i povećanje udjela »pluralističkih vrijednosnih tipova« (Herbert, 1992:77). Identificirana je tendencija »kombinacije« »materijalističkih« vrijednosti: »dužnost«, »uspjeh« i »karijera« s »postmaterijalističkim« vrijednostima: »razonoda«, »užitak« i »samoostvarenje« (Klages i sur., 1992).

Naime, neovisno o tome koje termine koristimo za označavanje prijelaza u zapadno industrijsko društvo – »društva u tranziciji«, »postkomunistička društva« itd. – interesantan i važan predmet socioloških istraživanja također su ne samo društvene vrijednosti nego i problem njihova utjecaja na svakodnevno praktično djelovanje i ponašanje institucija sustava i pojedinaca. Za istraživanja odnosa promjena i vrijednosti u postkomunističkim društvima, u kontekstu rečenog, imamo na umu nekoliko elemenata:

– Neovisno o kritici Inglehartova modela i osporavanju njegove uspješnosti u objašnjavanju promjena danas, sasvim je logično i empirijski istraživati postojanje materijalističke, odnosno postmaterijalističke slike i u nas. Rezultati mogu dati neke polazne točke za istraživanja i usporedbe sa zapadnim društvima. Težnja da postkomunističko društvo u procesu tranzicije i transformacijom struktura »dospije« u krug razvijenih zapadnih društava, mora računati i na ključne vrijednosti u društvu s kojima vladajuće elite mogu računati u promjenama;

– U metodološkom je smislu važna Inglehartova teza o promjeni vrijednosti i socijalizacijskog procesa. Odrasta li generacija u odnosima ekonomskog siromaštva, nesigurnosti i fizičkih opasnosti, sklonija je davati prioritet »materijalističkim vrijednostima« koje su usmjerene na »sigurnost«, »poredak« i »gospodarsku stabilnost«. Ali poboljšanje životnih uvjeta slijedeće generacije pogoduje prioritetima postmaterijalističkog karaktera usmjerenim na samoupravljanje, osobne odnose, ideje i slobodu govora. Nastupom ove generacije u profesionalne aktivnosti (svijet rada) i sve većim potiskivanjem starije generacije dolazi do promjene cjelokupnog vrijednosnog sustava od »materijalističkog« prema »postmaterijalističkom«. Tako sve više slabi značenje ekonomske a povećava se značenje izvanekonomske varijable (Inglehart, 1979:281);

– S aspekta kulturno–povijesnog naslijeđa u nekom društvu vrijednosne orijentacije pokazuju generalno različite usmjerenosti. Tako u društvima s naglašenim feudalno–tradicionalnim sustavom vladanja, vrijednosni poredak općenito pokazuje jaka obilježja usmjerenosti na »tradicionalnost«, »religioznost«, »autoritet«, »hijerarhiju«, »kolektivizam«; liberalno–demokratska društva pak pokazuju usmjerenost na »slobodu«, »jednakost šansi«, »individualizam«, »postignuće«, »uspjeh«, »mobilnost«, »racionalnost« i »napredak«; društva sa socijalističkim sistemom vladavine pokazuju prije svega »jednakost«, »solidarnost«, »kolektivizam«, »postignuće«, »planiranje«, »napredak« (Parsons, 1971:40).

U Hrvatskoj dosad nisu postojala sustavna istraživanja vrijednosti, osim parcijalnih studija koje dotiču taj problem.⁵ To je osnovna poteškoća u egzaktnom analiziranju i očekivanju njihovih promjena. U tom kontekstu ne može se zaobići zaoštreno pitanje: koje vrijednosti dominiraju u našem društvu: »materijalističke« ili »postmaterijalističke«, odnosno o kojim se »mješovitim« vrijednosnim tipovima radi? Primijenimo li navedenu tablicu (Inglehart, 1977) na hrvatsku aktualnost, a imajući na umu i prijašnje istraživanje koje je pokazalo postojanje »antropocentrične« i »ekocentrične« paradigme (Cifrić, 1994), možemo slobodno pretpostaviti da su u hrvatskom društvu vjerojatno kvantitativno podjednako prisutne »materijalističke« i »postmaterijalističke« vrijednosti. Ali s obzirom na iskustva i rezultate istraživača razvijenih društava, i za

⁵ U Hrvatskoj je 1986. godine na studentskom i srednjoškolskom uzorku u Zagrebu preliminarno ispitivano materijalističko i postmaterijalističko vjerovanje na jednom instrumentu od dvanaest parova tvrdnji (Cifrić i Čulig, 1987). U Hrvatskoj se sada provodi istraživanje na Inglehartovu instrumentu.

hrvatsko se društvo može pretpostaviti postojanje »mješovitih« tipova vrijednosti, koji označavaju ne samo stanje promjene vrijednosnog sustava nego i »refleks« utjecaja industrijskog Zapada. Za ove pretpostavke može se dati situacijsko objašnjenje, a to je stanje hrvatskog društva osobito u proteklih nekoliko godina: (a) neki uvjeti pogoduju postojanju materijalističkih vrijednosti, kao što su to posljedice razaranja i rata, potreba obnove kao i razmjernog siromaštva u odnosu na razvijeni industrijski svijet. Slično objašnjenje o siromaštvu vrijedi još više za ostala postkomunistička društva; (b) postmaterijalizam se u Hrvatskoj razvija zahvaljujući utjecaju Zapada i uključenosti hrvatskog društva u njegove kulturne tekovine i općenito duhovne obzore u kojima se postmaterijalizam situirao. Zato su postmaterijalističke vrijednosti danas općenito prisutne u postkomunističkom društvu, u hrvatskom osobito, kao poželjne vrijednosti. Drugo je pitanje koliko i kako pojedine od njih djeluju u stvarnom životu. Međutim, ako istraživanja vrijednosti potvrde nastanak »mješovitih stipova«, to bi svakako značilo da je hrvatsko društvo kročilo u vrijednosni pluralizam karakterističan za razvijena zapadna društva.

Tablica 2 – Materijalističke i postmaterijalističke vrijednosti

MATERIJALISTIČKE	POSTMATERIJALISTIČKE
Sigurnost i obrana zemlje	Uljepšavanje okoliša
Borba protiv kriminala	Ideje umjesto novca
Mir i poredak	Sloboda mišljenja
Gospodarska stabilnost	Humaniziranje društva
Gospodarski rast	Više samoupravljanja
Borba protiv porasta cijena	Više utjecaja građana

Imajući na umu spomenutu konstataciju, može se postaviti radikalno pitanje: mogu li postkomunistička društva naći svoje mjesto u zajednici zapadnih društava, ako se u postkomunističkom društvu snažno (i programatski) manifestiraju vrijednosti koje se na Zapadu (a) kritiziraju kao civilizacijske slabosti i (b) kojima se danas više ne daje prednost? Ovako zaoštreno pitanje postaje ipak razumljivije, ukoliko ponovno napomenemo da niti u stilu života zapadnih društava ne postoji, osim globalnih vrijednosti, čvrsto strukturiran sustav »postmaterijalističkih« vrijednosti koji bi predstavljao zapreku tranziciji, nego su nastali »mješoviti« tipovi. Osim toga, neke od navedenih »materijalističkih« vrijednosti trajno postoje kao stabilne vrijednosti zapadnih društava (npr. sigurnost i obrana zemlje).

Tranzicija kao normativni cilj postizanja demokracije nije upitna zato što su u njezinim okvirima izrazito vidljive »materijalističke« vrijednosti. Da one ne postoje, pitanje je koliko bi i sama tranzicije bila visoko motiviran cilj društvene transformacije. Budući da tranzicijska društva teže postizanju »materijalističkih« vrijednosti i materijalnih dobara, tranzicija ima konkretnu socijalnu potporu, kulturni i općedruštveni konsenzus. Zato sa stajališta ovih vrijednosti nije upitan tranzicijski normativni okvir.

Veće probleme pričinjava konkretna transformacija struktura. Izgleda da transformacijski procesi u linearnom smislu ne idu uvijek u prilog tranziciji, već stvaraju i poteškoće. Po onome što se događa u postkomunističkim društvima ne možemo

očekivati šabloniziranu tranziciju niti njezino brzo ostvarivanje. Uzmimo samo jedan primjer. Često se ističe nedostatak kapitala, što je vjerojatno samo djelomično točno. Točno je da zemlje u tranziciji ne raspolažu s dovoljno vlastitog kapitala, ali je pitanje kako se s raspoloživim kapitalom gospodarilo. »Normalni« put industrijske transformacije bio bi da se povećavaju kapitalne investicije u proizvodnju. No primjećuje se da se kapital ovih godina pretežito ulagao u područje trgovine i usluga gdje su najveće i najbrže zarade. Iako to deklarativno nije koncept vladajućih elita, nije niti bezvrijedna činjenica. Elite to čine ili u dogovoru s aktualnom političkom vlašću ili kao da ne mogu kontrolirati ovaj proces (a malo i »zažmire«) pa se može očekivati njegovo »smirivanje« tek opadanjem profita i povećanjem motivacije ulaganja u proizvodnju.

4. MIŠLJENJA IZ »EMPIRIJE«

U ovom odjeljku navest ćemo nekoliko podataka iz empirijskog istraživanja, koji mogu poslužiti samo kao ilustracija razmišljanjima o nekim problemima tranzicija i transformacije hrvatskog društva.⁶

Tablica 3 – Mišljenja ispitanika o nekim pitanjima promjena

TVRDNJE	SOCIOPROFESIONALNE SKUPINE (1994.)			STUDENTI (1992.)	
	Ne	Ne znam	Da	Ne	Da
Država osigurava provedbu tržišnog gospodarstva	7.3	11.7	81.0	2.2	92.1
Država treba uspostaviti strogu disciplinu na svim područjima	48.8	17.5	33.7	37.1	28.9
Jedino državni aparat može osigurati socijalnu pravdu i sigurnost	56.2	21.8	22.0	55.8	15.1
Odlučnost političke elite u donošenju odluka, pa i drastičnih	37.6	25.5	36.9	26.5	39.8
Potrebni su hrabri vođe kojima može narod vjerovati	55.2	18.0	27.8	41.7	30.3
Nužna je stalna konkurencija političkih stranaka	5.5	6.5	88.0	3.8	86.1
Spriječiti poretku opozicione pojedince	80.3	9.4	10.3	59.8	16.1
Privatno vlasništvo je poduzimljivije od državnog	1.4	4.6	94.0	2.2	92.1

Iz navedenih rezultata vidljivo je sljedeće:

1. Stavovi o ulozi države pokazuju da:

- većina ispitanika očekuje od države da organizira tržište,
- o ulozi države u uspostavljanju »stroge discipline na svim područjima« postoje podijeljena mišljenja, ali to prihvaća samo 1/3 ispitanika,

⁶ Rezultati za socioprofesionalne skupine odnose se na istraživanje iz 1994. (vidi bilješku br. 4). U tablici su rezultati Likertove skale slaganja od »uopće se ne slažem« do »potpuno se slažem«. Odgovor »ne« predstavlja zbroj odgovora »uopće se ne slažem« i »ne slažem se«, a odgovor »da« zbroj odgovora »slažem se« i »potpuno se slažem«.

Radi usporedbe dodani su odgovori istraživanja studenata riječkog i zagrebačkog Sveučilišta 1992. godine. Odgovori »da« i »ne« dobiveni su zbrajanjem na isti način kao i za socioprofesionalne skupine.

- više od 50% ispitanika smatra da »jedino državni aparat« može osigurati socijalnu sigurnost i pravdu,
 - o odlučnosti političke elite u provođenju mjera postoje podijeljena mišljenja na tri podjednake skupine,
 - više od 50% smatra da su Hrvatskoj potrebni »odlučni vođe«,
2. Tranzicijske orijentacije koje pozitivno djeluju na transformacijske procese:
- velika većina ispitanika prihvaća konkurenciju političkih stranaka,
 - isto se tako velika većina ispitanika ne slaže s gušenjem opozicijskog djelovanja
 - velika većina ispitanika smatra da privatno vlasništvo čini ljude »gospodarski poduzetnijim od državnog« vlasništva.

5. OBILJEŽJA I PREDVIĐANJA

Analize velikih događaja i promjena, kao što su tranzicijske i transformacijske promjene socijalističkih društava, uvijek postavljaju pitanja o tome je li se sve to moglo predvidjeti, a onda, naravno, koliko–toliko racionalno na njih utjecati. Takva post–festum pitanja mogu imati i sasvim druge motive osim teorijskih i znanstveno–racionalnih. Pitanje nije bespredmetno sa stajališta istraživanja budućnosti, ali je na njega, što se tiče znanosti, već davno odgovoreno. Podsjetimo se da je Max Weber u svom predavanju »Znanost kao poziv« izrekao tezu da proroci i demagozi ne spadaju u predavaonicu (Weber, 1973:602). S tom se tezom vjerojatno mnogi ne slažu, jer smatraju da postoje vremena u kojima ona ne vrijedi ili se od nje može odstupiti.

Slično je i s problemom tranzicije. Unatoč prijašnjim brojnim kritičarima socijalizma općenito, sve do 1989. godine nije postojala precizna prognoza o kraju komunizma i postkomunističkoj eri. Iznimka je ovdje Brzezinski koji je opisao krizu socijalizma i istaknuo prvu misao o kolapsu sovjetskog imperija i postkomunizmu, tvrdeći da iduće (21.) stoljeće neće obilježavati komunizam nego demokracija (Brzezinski, 1989). Osim toga, šezdesetih godina se smatralo da u visokorazvijenim industrijskim društvima, kojima pripadaju i komunistička, nisu vjerojatne promjene u smislu revolucije (Huntington, 1968:276). Na postavljeno pitanje o prognozi događaja posljednjih godina, Popper u jednom intervjuu kaže: »Smatram potpuno promašenim stajalište koje cijeni intelektualca po tome je li on dobar prorok«.⁷

Tranzicija kao normativni cilj nije problematična, ali je vrlo zahtjevna. Ova se tvrdnja temelji na dvjema pretpostavkama: prva je da se pod normativnim ciljem podrazumijeva demokratska praksa industrijski razvijenih zapadnoeuropskih društava, a druga da se ne dovodi u pitanje ova praksa kao postavljeni tranzicijski cilj (unatoč kritikama i slabostima te prakse s obzirom na transformacijske procese). Zato u analizama ne bi trebalo podcijeniti realne mogućnosti, tj. modernizacijske i razvojne društvene osnove i procese, niti pak precijeniti njihove blokade. To je osobito važno s obzirom na ulogu političkih elita i pojedinaca.

Moderna politička teorija nastoji prevladati dva prototipna redukcionistička pristupa: metodološki strukturalizam (Skocpol, 1979), po kojemu je pojedinačno djelovanje shvaćeno kao funkcija socijalnostrukturne dinamike i metodološkog

⁷ Der Spiegel, 1992, br. 13, str. 202.

individualizma (Popkin, 1979) po kojemu su pak društvene promjene funkcija individualnog ponašanja (teorija racionalnog izbora). Do propasti socijalističkog sistema (ne reforma ili promjena) ne dolazi niti zbog reformi »odozgo« niti zbog revolucije »odozdo«: ne sukobljavaju se vladajući slojevi i elite s revoltiranim masama, nego je odlučujući čimbenik promjena bila slomljena moć vladanja komunističkih partija i njihova vodstva (Jahn, 1993:24), a svakako time i gubitak autoriteta. Iz vizure teorija klasičnih revolucija, tranzicijske promjene se ne mogu bez teškoća objasniti. U njima dolazi do izražaja nova empirijska situacija.

Slabosti tranzicijskih procesa o kojima se govori konkretno se izražavaju u: (1) problemima transformacijskih procesa, odnosno strukturnim promjenama kao što su: brzina promjena, nepostignuta očekivanja i šanse društvene većine, zadržavanje državne uloge u regulaciji gospodarskog i društvenog života, povezivanje, nestašica kapitala, a osobito njegovo usmjeravanje u uslužne djelatnosti i trgovinu, proturječnosti retraditionalizacije i modernizacije kulture kao odnos predmodernog i modernog društva, protresena slojna struktura društva itd., kao i u (2) problemima odnosa slobode kapitala i zaštite živog rada, nastanka novih institucija i gospodarskih struktura, obnavljanju srednjih slojeva itd.

Sva tranzicijska društva obilježena su »negativnom modernizacijom«. Modernizacija vođena državom povijesno je uspjela ali su potiskivane sociokulturne konsekvence koje dolaze na vidjelo transformacijskim promjenama, pa su napetosti između sistema i socijalne integracije predprogramirane. Osobito se manifestira tzv. »dvo-trećinsko društvo« kao novo obilježje podjele društva u promjeni sistema: na istim konsekvencama nastaju »korisnici« i »gubitnici«.

U kontekstu problema nacionalnog identiteta, formula »povratak u Europu« nakon propasti realsocijalizma pod pritiskom je dviju tendencija: (a) unutarnjih zahtjeva za nacionalnim samoodređenjem i pritiskom ekonomskih mjera te (b) pritiskom zahtjeva supernacionalnih institucija na cjelokupni socijalni i politički život. Isto tako formula »povratak u Europu« nosi i dvije opcije. Prva je razvoj, tj. povezivanje s univerzalnim idejama moderniteta i demokracije. U tom smislu su svoje značenje imale i imaju intelektualne rasprave o *civil society*. Druga je obnavljanje destruirane nacionalne tradicije, povratak nacionalnom identitetu u smislu nastavka »demokratske tradicije« (iskustva razdoblja između Prvog i Drugog svjetskog rata). U ovoj drugoj opciji mogu se prepoznati dvije staze tradicionalne divergentnosti: (a) netolerancija i ksenofobija (zasnovane na odbojnosti i strahovima) te (b) liberalizam i demokratska orijentacija na putu u europsko društvo. U tom smislu nacionalizam u tim zemljama predstavlja deformiranu reakciju na problem nezavisnosti, koji je pod okriljem dominacije SSSR bio nasilno potisnut (Glaessner, 1994:64).

U tranzicijskim i transformacijskim promjenama ne treba iz obzora izgubiti »građanina«, jer su sve promjene motivirane i usmjerene ka pretpostavkama njegovog boljeg života. Za društvo krajem 20. stoljeća nije dovoljno govoriti o tome kakvo društvo želimo, već i o tome kakvog građanina želimo? Postoje dvije percepcije profila građanina (po R. Dahlu): klasična i moderna. »Prosvijećeni građanin« (klasična) ima pred očima dobrobit zajednice, opću dobrobit, dobro svih, usmjeren je na javne interese, zemlju, narod itd., dok se »moderni demokratski« građanin brine o javnim problemima, dobro je informiran o pojedinim problemima, aktivno pokušava sudjelovati u donošenju političkih odluka i skrbi o sigurnosti svoje obitelji.

Ciljevi promjena bivših socijalističkih društava međusobno se ne razlikuju. Sva društva imaju iste temeljne odrednice: ostvarivanje tranzicijskih vrijednosti – tržište, politički pluralizam, demokracija. Razlikuju se pak po tome što nemaju ista povijesna ishodišta i demokratska iskustva. Transformacijske specifičnosti pojedinih tranzicijskih društava i njihov razvojni put u literaturi se različito obilježavaju. Misleći na Poljsku, koristi se termin *refolution* (reforma + revolucija; Garton Ash, 1990:346), na Mađarsku »revolucija odozgo« (*revolution from above*; Dix, 1991:240), za DDR se koristi termin *abgebrochene Revolution* (Glaessner, 1992). Habermas (1990) koristi termin *nachholende* (nadoknađujuća) ili *rückspulende* (nakalemljena) ili »samtasta revolucija«, »pregovaračka revolucija« (*verhandelte*) itd., što sve pokazuje s jedne strane različitost transformacijskih procesa i tranzicijsku predpovijest, a s druge strane različitost autorskih pristupa i terminološku neujednačenost/nestabilnost.

Bez obzira na empirijske različitosti transformacijskih obilježja i normativne tranzicijske istovjetnosti vodećih aktera, od 1989. godine u zemljama tranzicije može se prepoznati slobodno izabrano dvostruko ograničenje ovih procesa: s jedne strane odbačena je svaka utopija revolucije u smislu sna o ostvarivanju jedinog modela novog dobrog društva, a s druge strane promjene su radikalna »samoograničavajuća« revolucija u smislu odbacivanja totalitarizma (Arato, 1990).

LITERATURA:

- Arato, A. (1990). Revolution, civil society und Demokratie. *Transit*, 1:110–124.
- Ash, G. T. (1990). *Ein Jahrhundert wird abgewählt. Aus den Zentren Mitteleuropas 1980–1990*. München: Piper.
- Bayer, J. i Deppe, R. (1993). *Der Schock der Freiheit. Ungarn auf dem Weg in die Demokratie*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Brzezinski, Z. (1989). *The Grand Failure. The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*. New York: Macmillan.
- Cifrić, I. (1994). *Napredak i opstanak*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Cifrić, I. i Čulig, B. (1987). *Ekološka svijest mladih*. Zagreb: CDD.
- Coleman, R. P. (1991). The Continuing Significance of Social Class to Marketing. In: Kassarian, H. H. i Robertson, Th. S. (Eds), *Perspectives in Consumer Behavior* (str. 487–510). Englewood Cliffs: New York.
- Deppe, R., Dubiel, H. i Rödel, U. /Hg./. (1991). *Demokratischer Umbruch in Osteuropa*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Dix, R. H. (1991). Eastern Europe s Implications for Revolutionary Theory. *Polity*, 24/2 (Winter):227–242.
- Glaessner, G.-J. (1992). *Der schwirige Weg zur Demokratie. Vom Ende der DDR zu deutschen Einheit*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Glaessner, G.-J. (1994). *Demokratie nach dem Ende des Kommunismus. Regimewechsel, Transition und Demokratisierung im Postkommunismus*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Habermas, J. (1990). *Die nachholende Revolution*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Hallenberger, G. i Krzeminski, M. /Hrsg./. (1994). *Osteuropa. Medienlandschaft im Umbruch*. Berlin: VISTAS.

- Herbert, W. i Hippler, H.-J. (1991). Der Stand der Wertwandelforschung am Ende der achtziger Jahre. »State-of-the-art« und Analyse der dokumentierten forschungsergebnisse. U: **InformationsZentrum Sozialwissenschaften: Wertwandel und Wertforschung in den 80er Jahren – Forschungs- und Literaturdokumentation 1980–1990** (str. VII–XXXIX). Bonn.
- Herbert, W. (1992). Wertstrukturen 1979 und 1987: Ein Vergleich ihrer politischen Implikationen. U: Klages, H., Hippler H.-J., i Herbert, W. (Hg), **Werte und Wandel. Ergebnisse und Methoden einer Forschungstradition** (str. 69–99). Frankfurt/New York.
- Hillmann, K.-H. (1981). **Umweltkrise und Wertwandel. Die Umwertung der Werte als Strategie des Überlebens**. Frankfurt/Bern: Peter D. Lang.
- Huntington, S. P. (1968). **Political Order in Changing Societies**. New Haven: Yale University Press.
- Inglehart, R. (1977). **The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics**. Princeton.
- Inglehart, R. (1979). Wertwandel in den westlichen Gesellschaften: Politische Konsequenzen von materialistischen und postmaterialistischen Proiritäten. U: Klages, H. i Kmiecik, P. (Hg.), **Wertwandel und gesellschaftlicher Wandel** (str. 279–316). Frankfurt: Campus.
- Inglehart, R. (1982). **Changing Values and the Rise of Environmentalism in Western Societies**. Berlin: WZB, IIUG.
- Inglehart, R. (1989). **Kultureller Umbruch. Wertwandel in der westlichen Welt**. Frankfurt/New York: Campus.
- Jahn, E. (1993). Der Umbruch in Osteuropa – ein Ereignis mit weltpolitischen Auswirkungen. **Osteuropa**, 43(1):21–32.
- Nissen, S. /Hrsg./ (1992). **Modernisierung nach dem Sozialismus**. Marburg: Metropolis.
- O'Donnell, G., Schmitter, P. C. i Whitehead, L. /Eds./. (1986). **Transitions from Authoritarian Rule. 5th Vol.** (Prospects for Democracy; Southern Europe; Latin–America; Comparative Perspectives; Tentative Conclusions about Uncertain Democracies). Baltimore/London: The Johns Hopkins University Press.
- Parsons, T. (1971). Das Problem des Strukturwandels: eine theoretische Skizze. U: Zapf, W. (Hrsg), **Theorien des sozialen Wandels** (35–54). Köln/Berlin.
- Popkin, S. (1979). **The Rational Peasant: The Political Economy of Rural Society in Vietnam**. Berkeley: University of California Press.
- Pradetto, A. /Hrsg./ (1994). **Die Rekonstruktion Ostmitteleuropas. Politik, Wirtschaft und Gesellschaft im Umbruch**. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Pradetto, A.. (1994). Interne und externe Bedingungen industrieller und gesamtwirtschaftlicher Transformation in postkommunistischen Ländern. U:
- Pradetto, A. /Hrsg./, **Die Rekonstruktion Ostmitteleuropas. Politik, Wirtschaft und Gesellschaft im Umbruch** (297–315). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Reusswig, F. (1994). **Lebensstile und Ökologie**. Frankfurt: Institut für sozial-ökologische Forschung. IKO – Verlag.
- Stephan, A. (1986). Paths toward Redemocratization. Theoretical and Comparative considerations. U: O'Donnell, G., Schmitter, P. C. i Whitehead, L. (Eds.), **Transition from Authoritarian Rule. 5th Vol** (str. 64–84). Baltimore/London: John Hopkins Univestity Press.
- Skocpol, Th. (1979). **States and Social Revolutions. A Comparative Analysis od France, Russia and China**. Cambridge University Press.
- Weber, M. (1973). **Wissenschaft als Beruf**. U: Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre. Tübingen: Mohr (4. Aufl.).
- Weigle, M. A. i Butterfield, J. (1992). Civil Society in Reforming Communist Regimes. The Logic of Emergence. **Comparative Politics**, 25(1):1–23.

TRANSITION AND TRANSFORMATION – BETWEEN NORMS AND PRACTICE

Ivan Cifrić

Faculty of Philosophy, Zagreb

Summary

In spite of numerous critics of socialism, until the fall of the Berlin wall there were no precise prognoses on the fall of socialism and shaping of post-communist societies.

Transition, as a passing over from socialist into modern industrial society, has some features common to all societies in transition, but there are some differences as well. A common feature is the rejection of totalitarianism and utopia of revolution in the realization of a model of society. The process of transformation of individual societies shows the differences that depend on the distinctions in democratic experience, inherited structures and world-wide politics.

Transition and transformation indicate also radical changes from "collective-egalitarian" to "individual-liberal" model of values. Two images of society mix in the symbolic structure of societies in transition: traditional and modern identity.

Empirical research of the desirability of the three models (market-oriented, state-oriented, and market-oriented with the social elements) shows differentiated views on the role of the state and market in particular fields. Generally, the market-oriented model with social elements is the most desirable.

Transition and transformation have a historical significance, and are challenge for reconsideration of democracy in western societies as well.

Key words: *democracy, transformation, transition, values*

TRANSITION UND TRANSFORMATION – ZWISCHEN NORMEN UND PRAXIS

Ivan Cifrić

Philosophische Fakultät, Zagreb

Zusammenfassung

Trotz zahlreicher Kritiker des Sozialismus bestanden bis zum Fall der Berliner Mauer keine genaueren Prognosen über den Zerfall des Sozialismus und über postkommunistische Gesellschaften.

Die Transition als Übergang aus der sozialistischen in die moderne Industriegesellschaft des westlichen Typs weist einige gemeinsame Merkmale, aber auch Unterschiede auf. Das gemeinsame Merkmal der in der Transition befindlichen Länder ist die Abkehr vom Totalitarismus und der Utopie von der Revolution bei der Verwirklichung einer Modellgesellschaft. Die konkreten Umgestaltungsprozesse einzelner Gesellschaften zeigen Unterschiede, die von unterschiedlichen Erfahrungen mit der Demokratie, von geerbten Strukturen und der Weltpolitik abhängen.

Transition und Transformation deuten auch auf einen tiefgreifenden Wechsel vom "kollektiv-egalitären" zum "individuell-liberalen" Wertemodell hin. In der symbolischen Struktur der in der Transition begriffenen Gesellschaften vermischen sich zwei Gesellschaftsbilder: die traditionelle und die moderne Identität.

Die empirische Untersuchung, wie wünschenswert eines der drei Modelle (marktorientiert, staatsorientiert oder marktorientiert mit gesellschaftlichen Elementen) ist, zeigt in einzelnen Arbeitsbereichen differenzierte Ansichten über die Rolle des Staates und des Marktes. Das marktorientierte Gesellschaftsmodell mit gesellschaftlichen Elementen ist am wünschenswertesten.

Transition und Transformation haben eine historische Bedeutung und stellen eine Herausforderung für die Prüfung der Demokratie auch in der westlichen Gesellschaft dar.

Grundbegriffe: *Demokratie, Transformation, Transition, Werte*